

Çeviriler:

AKKOYUNLULAR VE TOPRAK REFORMLARI*

Yazan : VLADİMİR MİNORSKY

Çeviren : CÜNEYT KANAT

Ondördüncü yüzyılda ortaya çıkmış olan Türkmen Beylikleri'nden Karakoyunlular (780-874/1378-1469) ve Akkoyunlular (780-908/1378-1502) ile ilgili, dikkate değer ve önemli birçok mesele halen olduğu gibi durmaktadır. Safeviler (1502-1722) devrindeki İran milli birliğinin kökleri, bu hazırlık niteliğindeki dönemin derinliklerine kadar gider.

Elimizdeki belgeler Karakoyunluların iç politikası için hâlâ yetersizdir. Celâyirîliler'in yerine geçen Karakoyunlular, Moğol İlhanlıları¹ devrinde geliştirilmiş olan idari modelin mirasçıları olmalıydılar. Akkoyunlular Devrindeki yeni eğilimler dikkat çekicidir. Fazlaca İslâmi öğenin etkisi altında bulunan müesseselerin oldukça kökleşmiş olduğunu, Akkoyunluların hâkimiyetlerinin² son dönemine ait bir belgenin açıkça belirttiği doğrudur. Ancak biz, onların zamanında bazı mali ve idari reformları başlatmak için bir kaç girişimin yapıldığından da haberdarız. Görünüşe göre, idareciler İslâmi kanunlar kisesi altında, emekli maaşları, maaşlar ve benzeri ödemeler yerine toprak bağışlama sisteminden kaynaklanan merkezi otoritenin dağılmasını azaltmayı umdular. Böyle bağışların, şarta bağlı ve geçici olması düşünülüyordu, fakat çok fazla sayıdaki muafiyetin onlara verilmesi umar sahiplerini neredeyse bağımsız beyler ve hâkimler haline dönüştürdü.

1. Uzun Hasan ve Kanunu

Akkoyunlu hanedanını kuran Uzun Hasan döneminde, mali durum, orijinal metni kaybolan bazı kanunlarla düzene sokulmuştur. Biz bunu sadece,

* Minorsky'nin 1955 yılında; BSOAS'nin XVII. sayısının 228-241 sayfaları arasında; "The Aqqoyunlu and Land Reforms" ismiyle yayınlanan bu makalesi E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde görevli Yrd.Doç.Dr. Cüneyt Kanat tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

¹ Özellikle Reşidüddin'in K. Jahn tarafından yayınlanan Tarih-i Gazani'sinin oldukça açıklayıcı malumatına bakınız. (Ayrıca Arends tarafından yapılmış iyi bir Rusça tercümesi mevcuttur, 1946). Ayrıca bakınız; Minovi ve Minorsky, "Nasir al-din Tüsi on Finance", BSOAS, 1941, X, 3, 755-89. (Yukarıya bak, makale no. 5)

² Minorsky, "A Soyurghal of Qâsim Aq-qoyunlu (903-1498)", BSOS, 1939, IX, 4, 927-60.

İran'da tarihçilerin gerektiğinde Destur-ı Hasan Bey veya Kanun-ı Hasan Padişah'a atıfta bulunmalarından öğreniyoruz. Bu kanunlar en azından Safevi Şahı Tahmasp³ devrine kadar hâlâ uygulanmaktaydı. Çok şükür Uzun Hasan Kanunları'nın tafsilatlı örnekleri, Türk arşivleri sayesinde günümüze dek gelmiştir. Onlar Diyarbakır, Mardin, Ergani, Urfa, Erzincan, Harput, Birecik, Çermik ve Uzun Hasan idaresinin esas bölümünün şekillendiği en bütüncül yer olan Arapgir Bölgelerine aittirler⁴.

Uzun Hasan'ın çok uzun olmayan hâkimiyeti süresince (871-83/1466-78), O'nun Diyarbakır'dan İran'a kadar uzanan yeni imparatorluk sınırlarında düzenli bir tahririn uygulanıp uygulanmadığı şüphelidir. W. Hinz'in tartışılan hükmü (age., s. 179); Uzun Hasan Kanunu'nun daha çok eski zamanlardan miras alınmış olan çeşitli yerel uygulamaları tespit ve teyid etmesidir. Bu nedenle, o mali bir sistem değildi, fakat yerel örfi kanunun pratik bir sicil defteridir.

Şerefnâme'ye göre; Uzun Hasan'ın Kanunları İran, Irak ve Azerbaycan'da tatbik edildi, fakat Uzun Hasan'ın kendisinden sonraki halefleri zamanında bile uygulanırken mâli durumun tamamen karışık olduğu dönemler vardı.

Tarih el-Gıyâsî'de⁵, kanunnamenin anlamı biraz farklı bir şekilde izah edilir, fakat yazar idari ıslahatlar ile ilgili bazı ilginç ipuçları da verir. Uzun Hasan, hâkim olduğu her yerde tamga⁶ vergisini tamamıyla yürürlükten kaldırmayı dileyen adil ve iyiliksever biriydi. Bununla birlikte Uzun Hasan'ın Emirler'i bu plan konusunda onunla mutabık değillerdi, bu vergiyi 20 dir-

³ Lub el-Tevârih, Br. Mus. Or., 140, F 63 v: "şimdiye kadar (Şah Tahmasp'ın zamanı) onun mali düzenlemeyle (istifa-yı mal) tüzükleri ve hükümete ait umarların (hukuk-ı divani?) toplanması bir kanun olmuştur." Bakınız: Şerefname, II, 120, Tezkiretü'l-Mulûk, F. 10 r. Minorsky, "A Civil and Military Review in Fars in 881/1476", BSOS, 1939, X, 3, 142'de zikredilmektedir.

⁴ Profesör Ömer Lütfi Barkan tarafından Tarih Vesikaları'nda, (1941, I, 2, 91-106; 3, 184-97) yayınlanmış ve ZDMG'de W. Hinz tarafından özetlenmiştir. (1950, Bd. 100, Heft 1, 177-201).

⁵ Hâlâ yayınlanmadı. Yazar Abdullah b. Fadlullah el-Bağdâdî el-Gıyâsî 891/1482 de hâlâ hayattaydı. Uzun Hasan'ın reformları hakkındaki pasaj "Abbâs el Azzâvî'nin Tarih el Irak'ında" bulunmaktadır, III (1357/1939), 254. Yazar hakkında, age., II, 110. Bak. B. Lewis, BSOAS'te, XVI, 3, s. 599.

⁶ İslâmi olmayan vergi, esas olarak oktruva ve daha sonra bir tür sermaye vergisi, bakınız: "Nasir al-din Tüsi on Finance", § 9 (b); Moğol hâkimiyeti altında tamga vergisi sermayenin 1:240'ına vardı. Krş. Barthold, "Inscription der Manuce Moschee", Almanca tercümesi Hinz tarafından, ZDMG, 1951, Bd. 101, s. 263'te yapıldı.

hemde bir dirhem olarak kararlaştırdı (yani indirdi), böylece daha önceki sultanların zorla topladıkları vergi miktarını epeyce azaltmış oldu⁷. Meyhaneleri ve fuhuşu, kumarı ve bunlara ait eşyaları hüküm sürdüğü toprakların her tarafında kaldırdı. Ayrıca toplanılmaya alışılmış olan Harac vergisinin (harac el-mâl?) miktarını tesbit (ıtlaka) etti. Halk arasında ortaya çıkan şikâyet ve anlaşmazlıklarla ilgili bir Kanunname hazırlattı. Suçlulara uygulanan cezaların, para ve sert cezalar (bil-ta'zir) olmasında ısrar etti. Kanunname'yi uygulanmak üzere topraklarının her tarafına yolladı. Adaletin herhangi bir prensibinin yerine getirilmesini asla ihmal etmedi. İyi yetişmiş insanları ve alimleri severdi, fethettiği ülkelerin halkına da adalet ve hoşgörüyle muamele ederdi.

Kanunname'nin, diğer tarihçilerin bu terime verdiği anlamdan farklı biçimde, ceza yasası olarak yorumlanması ayrıca bir araştırmayı gerektirir.

2. Sultan Yakub ve Kadı İsa'nın Reformu

Uzun Hasan'ın oğlu ve halefi olan Sultan Yakub'un devrinden (883-96/1478-90) kroniklerde genellikle sakin ve başarılı olarak söz edilir, ancak onun özel tarihçisine şükürler olsun ki, resmi kurumların perde arkasında vuku bulan sosyal ve politik mücadeleleri öğrenebiliyoruz. Fadlullah b. Ruzbihan'ın Tarih-i Emînî daha henüz düzenli olarak kullanılmamıştır⁸. Yazarı⁹ kabiliyetli ve alim biri ve meşhur Muhammed b. Abdurrahman es-Sehavi'nin (Ö.902/1497) öğrencisi idi. O bir sünni olarak İran Şeyhlerine aile bağları ile yakınlığı olup tamamıyla Safevilerin karşındaydı ve ömrünü Orta Asya'da sürgün olarak tamamladı.

⁷ Açık bir şekilde oran 1:20 olarak belirlenir. Bu azaltılmış oranda bile Moğol zamanındaki oranın 12 katı olurdu. Metin Azzavi'de verildiği gibi açık değildir;

اراد ان يبطل التمتع من اصلها في جميع بلاد قلم يواقفه امراؤه فجعلها درهما من كل عشرين درهما على

النصف و اقل مما (كان) ياخذ السلاطين قبله

⁸ Hem Paris yazmasını (Bibl. Nat., ancien fonds persan, No. 101) hemde İstanbul yazmasını (Fatih 4431) kullandım. Bunların fotoğraflarını Profesör Hinz bana ödünç verdi. Birgün meyvelerinin görülebileceğini ümidettiğim bu dikkate değer çalışmanın içeriğinin ayrıntılı bir analizini hazırladım. [Benim bu çevirime de bakınız: Persia in A.D. 1478-90, Fadlullah b. Ruzbihan Huruci'nin Tarih-i Âlam ârâ-yi Emînî'sinin kısaltılmış bir çevirisi, Royal Asiatic Society Monographs, vol. XXVI, 1957, eser bu dikkate değer çalışmanın kendisine has vasfını göstermektedir.]

⁹ Storey, Persian Literature, I, 300.

Fadlullah'ın anlattığı en önemli hadise Şuhurullah Vezir'in oğlu Save'li başkadı Şâfied-din İsa'ya aittir. O Sultan Yakub'un özel öğretmeniydi ve Yakub'un vesayeti üzerinde çok büyük bir nüfuza sahipti. Hvandmir, onun dindarlığı ve meziyetleri ile ilgili övgülerle doludur. Hvandmir, Sultan Yakub'un başkadı İsa'ya büyük hükümdarlık mührüne mukabil, tasdik (tevki) yetkisi verdiğini ve vesikalının bu tasdik olmaksızın geçerli olmadığını söyler. Hvandmir, Kadı Ziyaeddin Nurullah'ın ağzından, Sultan Yakub'un Mısır ve Osmanlı elçilerine yapılan kabul töreninde, nasıl altın işlemeli bir kaftan (Diba-yi-zer duz) ile ortaya çıktığını anlatır. Kadı İsa böyle bir giysinin erkek için şeriate aykırı olduğunu bildirir ve yardımcısı Emir Siraceddin'e hükümdarın omuzlarından Diba'yı almasını ve tabii renklerden olan sade bir kaftan (feraje-yi abaft-i hud-reng) giydirmesini söyler. Sultan da bu müdahaleye ses çıkarmadan boyun eğer. Hvandmir aynı şekilde, reayanın kalbine şefkat ve ihtimam tohumları saçan ve devletin mali işlerinden sorumlu olan, Şeyh İsa'nın kızkardeşinin oğlu Şeyh Necmeddin Mesut'un davranışlarını da övmektedir. Fadlullah ibn Ruzbihan'ın son derece nadir ve çok ayrıntılı olarak sunulan tartışmalarının, muhalefetle ileri sürüldüğü heyecanlı açıklamaları ve haberleri oldukça farklıdır¹⁰. Böyle belgeler İran ve Müslüman literatüründe çok nadiren bulunur. Fadlullah, Kadı İsa'nın faziletlerinin içten olmadığını teyid eder ve onun Ramazan 893/Ağustos 1488'de şarap içenlerin "ki onların hayat damarı" müstehak oldukları işkencelerle darmadağın edilmeleri gerektiğini ve muhtesipler vasıtasıyla onlara sert cezaların uygulanmasını emrettiğini söyler (v. 154 b), sonra Kadı'nın Sultan Yakub'u devletin organizasyonu ile ilgili düşüncelerinde nasıl etkilemeye çalıştığını açıklar.

Cengiz Han zamanından beri toprak idaresi (umûr-i mülkî) karışıklık içindeydi ve İslâmî kanunlar Cengiz Han yasası ile içiçe bir hale gelmişti, Kadı İsa'nın dileği ise şeriatın emirlerini uygulamak idi.

Yazar, Fadlullah b. Ruzbihan'ın Kadı'dan bağışlar aldığını itiraf eder, fakat bu arada gerçeği söylemek için istekli olduğunu da belirtir. Daha sonra Kadı'nın pek çok vaktini şiir yazarak geçirdiğini, asaletten yoksun değersiz kişileri yüksek makamlara getirdiğini, bilgili bir şeyh gibi görünmek için rol yaptığını ve bu kibrin onu kötü yola sevk ettiğini ima ederek suçlamalarını hazırlar. Safer 894/Ocak 1489'da Kadı İsa'nın durumu zaten güçlü ve fevka-

¹⁰ Orijinal nüsha Paris yazmasında v. 159a-170a ve 179b-194a da, Fatih yazmasında ise; v. 177a-191b ve 199a-212b. de bulunmaktadır.

lade olmuştu, aynı zamanda hemen hemen saltanatın gücünü de kullanmaktaydı. Toprak ve mali işleri idare etmesi kabul edilen diğer kişi, hükümdarın emir-i divan olarak atadığı Şeyh Necmeddin Mesut Pervaneci idi¹¹.

Kadı'nın amacı, yıllık gelirin (ebvab el-mal) en önemli ve başlıca bölümünü teşkil eden, muhtelif tamga¹² vergilerinden dengeli olarak elde edilecek olan devlet gelirinin tutarını yasal yollarla¹³ toplamak için, İran ve Acem Irak'ının yüksek memurları ile bütün eşrafın üstünde bir yer edinmek idi. Daha sonra İslâmi olmayan bu zoraki vergilerin¹⁴ yürürlükten kaldırılması için hükümdardan emir alınacaktı. Bir gece Kadı, vezir ve divanın müşrifli¹⁵ olan Şeyh Şerafeddin Mahmut Deylemi'yi davet etti ve ona hükümdarın, şeriat hükümleri (nişan) üzerinde saltanat mührü ile yapılan tahrifatı (khadsha) düzeltmeyi dilediğini bildirdi. Kadı, haracı düzeltme görevini kendisi yüklendi, fakat Deylemi mâli hususların düzene koyulması (zapt'ı cihed'i mâli) ve kamu yararına (hukuk-ı mâl-el-mesâlih)¹⁶ köylüden toplanacak borçlar için yapılacak olan yolculukta ve adli eşitlik (adl-u savîyat) ile mahkeme kurallarının uygulanmasında kendisine yardımcı olmasını talep etti. Muzaffer ordunun herhangi bir zarara uğramaması için haracın düzenli olarak toplanması gerekiyordu¹⁷.

¹¹ Pervaneci, pervanelerle ilgili olan memur idi, kelime karşılığı "uçan yapraklar"dır, yani açık bir şekilde; en yüksek seviyede olmayan atamaların düzenlenmesi ve haberleşmedir. Bu Necm'e ait özel bir rütbe olabilir.

¹² Oktruva; beledi vergiler. Bak Barthold, Nadpis na mecheti Manuche, 1911, s. 34 (Hinz tarafından ZDMG, 1951, Bd. 101. de tercümesi yapılmıştır). Özellikle Nasreddin Tûsi'nin kitabına bak § 9 (b), ki bu kitapta tamga bir tür sermaye vergisi anlamında kullanılır. (1: 240 oranında), [Yukarıya bak, makale no. 5].

¹³ Ebvab-i kifayet. Nasreddin Tûsi'nin maliye hakkındaki kitabında, bu terim işlenmemiş toprakları tarıma açmaktan, madenlerden, balıkçılıktan, satın alınmış topraklardan, vs. elde edilen gelir olarak açıklanır. Oysa ben bu terimi "kanuni emek ve tâkibat" olarak çevirdim, fakat terim genel bir kullanıma da sahip olabilir.

¹⁴ Fadlullah'ın metni teknik terimlerle doludur ve bu terimler hâlâ ancak yaklaşık olarak yorumlanabilmektedir. Bu arada Etimoloji'nin az bir yardımı olmaktadır ve muhasebecilik hakkındaki talimnamelerdeki ifade tarzı çeşitli yorumlara imkân vermektedir.

¹⁵ Belki maliye ile ilgili vezir, fakat bundan ziyade adalet ve eşitlik kurallarını uygulayan mahkemenin idarecisi ya da müfettişi. Her bir bölüm bir vezire ve müşrife sahiptir.

¹⁶ Mesâlih: "kamu yararına, ülke ihtiyaçları"; krş. Sa'di, Gülistan, I, bölüm, 32. mesâlih-i memâlik "ülke işleri", krş. Nasreddin Tusi, § 11(d) ve krş.III.

¹⁷ Mesâlih-i Pâdişâhî'ye "ülke menfaatleri"ne ait olan ordu üzerindeki masraflar, Bak. Nasired-din'in eseri; § 19.

Deylemi, Kadı'nın kendisine başkasının kabahatini yüklemek istediğini hissetmesine rağmen, ona itaat etmemek elinde değildi. Daha sonra Kadı Hükümdar'ın, onun hizmetine gereksinim duyduğunu iddia etti ve kardeşi İmameddin Şeyh Ali'yi onun yerine vekil olarak tayin etti. Irak-ı Acem ve İran'da herhangi bir memuru kendi takdir hakkıyla işten çıkarma yetkisini gösteren ferman Şeyh Ali için geçerliydi. Uygun bir vekalet de yine Şerafeddin Deylemi'ye verilmişti. 4 Rabi' 894/5 Şubat 1489'da iki görevli değişiklikleri ortadan kaldırmak amacıyla yolculuklarına başladılar.

Onlar ordu-pazar¹⁸dan, İran ve Irak'ın her tarafında ilan edilmek üzere, haşvî ve harcî sınıfları suyurgallarının¹⁹ yürürlükten kaldırıldığını ve divan mutemetleri bölgeyi tedkik edip (harz-u masâhat) toprağa değer biçinceye dek herhangi bir paranın toplanmaması gerektiğini bildirmek üzere buka-vulları²⁰ gönderdiler.

O zamana kadar köşesinde sessizce oturmuş olan müellif, Hoca Şeyh Ali'yi görmeye gitti ve ona Şeriat'ın uygulanmasının²¹ ulema ve bilim adamları gibi insanların desteklenmesine bağlı olduğunu (maaguf-bi) açıkladı. Görevlilerin attığı ilk adımın zorbalık ve işkence olduğunu görmekten üzüntü duymuştu. Muafiyetlerin (musellemîyât)²² hem haşvî hem harcî olarak güvenilir olmadığı (na-musellem) ortaya çıktı. Eğer sen bir düşman üzerine saldırıyı amaçlıyorsan, kendi ordunu nasıl karışıklık içersine itebilirsin? Suyurgalların ilga edilmesi tamamiyle yanlışti. Fadlullah, gelecek taksitten önce, vadesi gelmiş olan borçlarını ödemeyi diledikleri için suyurgallarından borç para arayan birçok Şirazlı büyük ulema tanıdığını söyledi.

¹⁸ Bu bir coğrafi bölge değil, Devlet'in ordugahına bağlı olan tacirlerin ve zanaatkârların yerleşim yeridir.

¹⁹ Timar sahiplerine devlet tarafından tahsis edilen toprakların kullanım imtiyazına suyurgal denir. Harcî sınıfı, bazı hizmetleri icra eden bir emirin yada bir mevki sahibinin masraflarını ödemek için dağıtılan bağış olabilir. Haşvî sınıfı ise; sadece yardım olarak dağıtılan bağışlar olabilir. Bununla birlikte olaya sadece muhasebe işleri açısından bakılacak olursa, Hinz; (Die Welt des Orients, 1949, s. 315) "bariz" ve "haşv" terimlerinin zikredildikleri sıra ile "mit Errechnung des Endzahlenproducts" anlamında olduğunu söyleyerek karşı çıkar. Bu yorumun bizim içinde bulunduğumuz durumda uygulanıp uygulanmayacağı konusunda tereddütüyüm.

²⁰ Esasen hükümdarlık masasında bulunan memurlar, fakat aslında yasama memurlarının işlerine sahip olan memurlardır. Bu durum, memuriyet ve unvanların maksadının nasıl değiştirildiğinin bir örneğidir. [Moğolcada bu terim "böke'ül olmalıdır.]

²¹ "Raf", burada kesinlikle "yükselme" anlamında "basurma-sindirme" değil.

²² Görüşünüşe göre, bu terim "muafiyetler, dokunulmazlıklar" anlamına gelir.

Şeyh Ali sinirlendi ve müellifin İran'da arkadaşları ve akrabaları olduğu için müdahalede bulunduğunu hatırlattı²³. Daha sonra ona, bu şahısların isimlerinin bir listesini yapmasına ve şayet bu kanunun uygulanması halinde bu kişiler zor duruma düşerler ise o takdirde uygulamadan muaf tutulmalarına müsaade etti. Müellif, önemli olan şey prensipler idi karşılığını verdi, fakat bu arada kendi kaynaklarına ek olarak suyurgallara gerek duyan ve gözetimi altında binlerce yoksul ve muhtaç insanı bulunduran, Şeyh Ali'nin akrabası Hoca Nizameddin Ahmed Saidi'nin²⁴ ismini zikretti. Şeyh Ali ona, görevinin yalnızca durumu bildirmek olduğunu söyledi, fakat müelliften, sonraki duyduğu şey, yeni ödemelerin (kifayet) ne zaman oldu bittiye getirildiği oldu. Müellif bukavulların her bölgede (bölük) nasıl emirler aldığını, herkesin "molla gibi gözüktüğünü" veya kadı ismini kullanıp teftişe birlikte gittiklerini ve hayvanlar ile toprak hususunda da her kalemde abartma yapıldığını anlatmaya devam eder. Tarımda kullanılan sığır, hatta keçi, koyun bile onların kayıt işlemlerinden kaçamıyordu²⁵.

İran'ın fakir insanları ulema ve imamlara başvurular ve Celâl el-İslâm Ebu Abdullah Muhammed el-Sâdigî Devânî²⁶, Muctehid Ebu Yezid el-Devânî ve Mevlana Muhammed el-Muhyevî, Kadı İsa'ya mektuplar yazdılar, ancak mektuplar sertliği ve hoşgörüsüzlüğü değiştirmede.

Görevliler Hemedan'dan, Kum'dan ve Rey'den insanların toplandığı Kazvin'de durdular. Daha sonra Isfahan'a gittiler. Her türlü hileyi (managizva-shanagis) kullanarak, sultanların dini duygularla yapılmış vakıflarını (evkâf-ı ebvâb el-bir-i sultânîye) teftiş etmek için ilerlediler ve bu bahaneyle, üzerinde herhangi bir şüphe olmayan (emlâk-ı hâlis-i pâk) mal mülk sahiplerinin (mallâk) emlaklarına bile korkmadan el koydular. Çirkin suratlarındaki nursuz görüntüleriyle bazı sapkın (heterodox) kadıların fetvaları üzerine, Ardistan kazasında satın alınan şeyler (meta), hükümdarlığın hayri vakıfları (vakıf-ı ebvâb el-bir-i sultânîye) olarak ilan edilmişti. Halbuki Ardistan'ın yarısına sahip (mâlik) olanların sayısı 10000'in üzerine çıkmıştı. Sultan Olcaytu

²³ Hâff ve Bakilî hakkında daha aşağıdaki referanslara bak.

²⁴ Isfahanlı ünlü soylu bir ailedir.

²⁵ Sonuç olarak sığır ve koyun sürüleri kayda geçirildi. İslâmi olmayan "kopçur" daha genel bir anlam elde etmeden önce esas olarak sürüler üzerindeki bir vergi idi. Bak Şeyh'in terminolojisi "Nasîreddin", ch. III, § (e).

²⁶ Celâleddin Muhammed b. As'ad Devânî, Ahlak-ı Celâli'nin (830-908/1427-1502) yazarı. Bak. Minorsky; "Civil and Military Review", BSOS, X, Y, 1939, 144.

zamanındaki böylesine büyük bir topluluk, nasıl hiç kimsenin haberi olmadan bu toprakların tamamını satın alıp onları küçük hisselerle (hurda-rızı-yi hisas)²⁷ bölmekte ittifak (icma ve ittifak) etmişti? Ardistanlılar itirazda bulundular. Fakat Kadı İsa tarafından kovuldular. Hazreti Allâmî diye adlandırılan Şeyh Ebu İshak Muhammed b. Abdullah Tebrizi (Nîrîzi?), Şeyh Ali'ye yazdığı mektupta; ahlaksız (Fasik) Şeyh'in fetvalarının hatalı delillerden (burhan-ı farik?) teşkil edildiğini söylüyordu; niçin onun sağduyusu (nuvâp) Ardistanlı insanların açık seçik olan (beyyine) tanıklılığına kulak vermiyordu. Fakat Şeyh Ali, cevabında onun maksada uygun beyanının (beyyine-yi dâhile?) olmadığını dikkat ettiğini söyledi ve Yezd yoluyla Şiraz'a gitti.

Şeyh Ali burada, İsfahan'da yaptığı kötülüklerden daha fazlasını yaptı. İran valisi Emir Muzaffereddin Mansur Purnak²⁸, ahlaksız bir adamdı ve bazı kişisel çıkarlar yüzünden (agrâd) Şeyh Ali'nin yaptıklarına karşı çıkmadı. Suyurgalların yürürlükten kaldırılmasını müteakip, hayır kurumlarının çoğu (ebvâb el-hayr) ve zaviyeler (hânîkâh) kapanmak durumunda kaldı. Fakat Sultanın²⁹ korkunç ölümü ile (vâkıa-yı hâile?) aniden intikam günü geldi. Vali³⁰, Şeyh Ali'yi zincire (band) vurdu ve evi ile kendisine ait olan herşey yağmalandı. Şeyh Ali, bir lokma ekmek bile yemeye fırsat bulamadan, sonunda Tebriz'de el ve ayaklarını kaybettiği işkenceye (şkence) tabi tutulup rezilce idam edildi (ta'lik-u tafdih). Kadı İsa'ya gelince, o Karabağ'da vahşi Sufi Halil'in eline düştü ve kader ona cezaların içinden (meydân-ı ceza) kendisine layık olanını verdi. Bu gibi hareketlerin bu şekilde cezalandırılması insanlara ikaz için gerekli idi.

Müellif, daha ilerideki hadiseleri önceden anlattıktan sonra, Sultan Yakub'un zayıflama işaretlerinin ortaya çıktığı hadiseler ile ilgili noktalara geri döner. Adaletin temel kavramlarındaki cihan-perver Kadı İsa'ya hüküm-

²⁷ Anlam açık bir şekilde; "kendi toprağını satın alan küçük toprak sahipleri eğer Olcaytu'nun vakfi gerçekten var olsaydı öyle yapamazlardı", şeklindedir.

²⁸ Onun hakkında aşağıya bak.

²⁹ Sultan Yakub 14 Eylül 1490 da vefat etti. Fadlullah'ın onun hastalığının gidişatı hakkındaki ayrıntılı açıklamasına rağmen, Sultan Yakub'un öldüğü sıradaki durumu pek açık değildir, bak Lari, Mir'at al-adwâr, Br. Mus. Add. 7650, vrk. 229b, the Italian Merchant, Hakluyt Society, 1873, s. 183-h, ve the Georgian Chronicle, tercüme eden Brosset, II, 329, ona göre Sultan zehirlenmiştir.

³⁰ Yazar anlatacaklarını Save kadılarının (Kudat-i savacıye) hikayesi ile süsleyeceğine söz verir (Fatih yazması, vrk. 19a, ve vrk. 191a onun eserinin asla yazılmamış olan ikinci kısmına aittir.)

darın gösterdiği yardımdaki değişikliklerle bu aksilikleri birleştirmeye çalışır. Devletin yapısı çok güçlüydü ancak ondan daha güçlü olan rüzgar "İrem Bahçesi"ni darmadağın etti. Yaradılış icabı hükümdar cömert idi. Fakat doğruluk kıyafeti kötülük astarını kaplamıştı ve öldürücü zehir, şarap kadehine karıştırıldı³¹.

Müellif Kadı İsa'nın politikası karşısındaki kişisel müdahalesini ayrıntılı olarak tarif eder. Kadı İsa bir gün Sehend Dağı ordugahında (Tebriz'in güneyi)³² vezirlerden birinin İran'daki insanlara zulmeden görevlileri övdüğü sırada, onu ziyaret etti. O, borçların küçük bölümlerinden (muhtasar-ı mutavalât?) ve mevcut eşyaların "takabbulâtından"³³ elde edilen hazinedeki tutara 4000 tuman'lık bir değer biçti. Bu meblağ Yüce Divan'dan³⁴ çıkarılan tasarının sahiplerine ödendi. Kadı, binlerce işkenceyle gaspedilmiş olan her bozuk dinardan böyle bir meblağın yeniden elde edilmesine tatlı tatlı gülmüşüyordu. Hazine yıllık gelir ile zenginleşse bile devletin kurumları mahvoldu ve Fadlullah yine her zamanki gibi "Gayret Önce Allah İçindir"³⁵ sözünü söyledi. Ruzbihan Bâkli'nin³⁶ evinin maişetinin durdurulması ve Ebu Abdullah Hefaf'ın (aileye ödenmesi gereken) aylığının kesilmesinin neticesi pek hayırlı olmayacaktı. Kadı sınırlendi ve geceleyin müellifi çok şiddetli olacak gibi görünen özel bir görüşme (halvet) için çağırtdı. Kadı, kardeşinin zulmedilenlerin eteğinden, zalimlerin ellerini kesmek için çabaladığını söylediği zaman Fadlullah ona; kertenkelenin yuvasından yılanı çıkartan, fakat sonra yuvayı kendisi işgal eden maymunun hikâyesini anlattı. Öyle ise Kadı'nın kardeşi de tecavüz tohumlarını mazlumların arasına saçıyor ve zulmedilenlerden malları geri alıyordu. Hoca Ali, Şerra ve Ferehan³⁷da mevcut

³¹ Yukarıya bak, s. 5, dipnot 29.

³² Fatih yazması vrk. 195a: saray erkanının ikametgahı 895/1490' da Sehend'de idi.

³³ Mâ-hadar-ı ebvâb-ı takabbulât. Bak Tahrirât el-mulûk, s. 176, burada "takabbulât" için hükümetten onaylanmış bazı anlaşmalar göstermekteyim. A.K.S. Lambton, Landlord and Peasant, 1953. 441: "takabbul (?) bir vergi mükellefi, (Ak-koyunlu) gelir memuru tarafından tesbit edilen miktarı kabul ettiğinde, zorla alınan bir çeşit vergi" Bu açıklamanın dayandırıldığı metin belirlenmemiştir.

³⁴ Bu hükümetin amacını belirtir; getiri toplamak ve bundan hak talep edenlerin hakkını bağış olarak ve bölgelere tayin yoluyla vermek yerine maaş ve ücret olarak ödemek.

³⁵ Metinde iki defa olarak; "t.mr vech'fillah" yerine "Tama'un fi vechi'llah".

³⁶ Bunlardan, önce bahsedileni 371/982 de öldü, ikincisi ise 606/1209 da öldü, bak. Sadd el-izâr, yay; M. Kazvîni; s. 38-46 ve 243-7.

³⁷ Irak-ı Acem'in orta bölgesinde eğer metinde bir yanlışlık yoksa, öküz sayısı çarpıcı değil. 1620 yılları civarında Erdebil tekkesinin mütevellisi ortakçılara ödünç vermek üzere 650 çift öküzü sahipti, bak; Silsilat el-Neseb, s. 113-4.

malın sayımının yapıldığı yirmi gün boyunca, sürülebilmesi için yüz çift öküzün gerektiği bir alanı ele geçirdi. İkinci tatsız hikâye; amacı bahçede karga gibi debelenmek olan eşek, üçüncüsü halife ve devleti yıkan bir münzevi hakkında idi. Hiç şüphe yok ki Kadı'nın önünde Şehzade gibi görünme numarası tamamen hayali idi. Fadlullah oldukça parlak ve alaylı olan taklitlerini asla bu taklit edilen şahıslara takdim etmeye cesaret edemedi³⁸. Bu noktada bizi ilgilendiren tek şey iki grubun gerçek maksatlarının yansıtıldığı tartışmalardır.

Kadı, komisyonun itirazının meşru olduğunu, askerlerin düzenli olarak ödeme yaptıklarını ve toplumun gelişme gösterdiğini tekrarlamaya devam etti. Devlet'in idaresini iyi halde tutmak için (havza-yı mülk) gerekli olan şey, ahalden sunulana (sila?) toplamak ve onları askere göndermektir (vasle), aksi takdirde devletin rakipleri aç gözlü olabilirler ve ordunun askerlerini tüketip hükümdarlıkta gedikler açabilirler. Bunun için Fadlullah askerlerin çoğunun yiğitlik yolunu terk edip, çiftçilik yolunu benimsediklerini ve Irak-ı Acem'deki mülk sahiplerinin (erbâb) çoğununda güçlü Türkler (Turkan-i Buzurk-çomak)³⁹ olduğu cevabını verdi. Eğer Irak'a gitmiş olan görevliler (Erbâb-ı kifâyet) onların tecavüz ve ileri gitmelerini araştırarak olurlarsa, nefretlerini ve kızgınlıklarını uyandırıp, hiç borç toplayamayabilirlerdi⁴⁰. İhtilâflı olanların toplanmasında (Emr...der tefâvut) ahalinin tamamının tavrı beklenenin aksine (ma'kûs) olacaktı ve tecavüzler (teşerrufât) vergiyi (istifa) altüst edecekti. Büyük ulemanın ve zaviye (hevânîg) liderlerinin geçimini teşkil eden cüz'i miktarda dinar ancak toplanabilirdi. Fakat bunun neticesi; "mühürlü" ve "devletin mülkiyetine geçirilmiş" (mutehavel el-memâlik) "özel mülklerin" (incu) yöneticileri arasında kavga (kargaşa) çıkmasına sebep olurdu⁴¹.

Sonra devlet yardımından (iane) ümidini kesmiş olan yoksul insanlar (daifân), Allah'ın kendilerine yardım etmesi (ihata) için dua edecekler ve

³⁸ Münzevi kimsenin hikâyesinde, ikinci bahsedilen kişi, Kadı İsa gibi şiir sanatı için aynı zayıflığa sahipti ve kendisini bir Mutenebbi ve bir Ebu-Nuvas olarak hayal ediyordu.

³⁹ "Büyük sopalara ile". Tartışma (bırak uyuyan köpekler yatsın) aldatıcıdır, fakat Irak-ı Acem'de vuku bulan duruma ima çok ilginçtir.

⁴⁰ Vucûh-ı tefâvut, açık bir şekilde eski ödenecek miktar ve mülkün artırılmış değeri arasındaki fark.

⁴¹ Ülke (memâlik) yönetimi bir malikaneye ait bölgeler (hassa-ıncu) arasındaki mücadele hakkında bak; Tahrirât el-mulûk, s. 24. "Mühürler" mühür sahipleri tarafından toplanan tescil ücretleriydi. age.; § 98.

lanet ile beddualar da devletin sonunu getirebilecekti. Orđunun dűzeni bozulmuş, insanlar da perişan bir durumda bulunuyordu, hazinede gizlenmiş olan az sayıdaki dinar da (der hazine ve define) düşmanların askerlerini ve felaket ordularını savuşturamayacaktı. Yine başvezirin nasihatlarına teşekkürler olsun ki, İbn el-Elkami'nin (1258) entrikaları ile halife Musta'sım'ın içmek zorunda kaldığı zehir gibi, hükümdarlık makamı da acı elma zehirini tadabilirdi.

Böylece dördüncü kıssa takdim edilir. Vezir İbn el-Elkami Şii idi ve hali felığı⁴² yok etmeyi diliyordu. Harezmi Şah (Alaeddin) evvelce Bağdat'a karşı yürüdüğü zaman, Nasıreddin onun ordusunu Esedâbâd'da hezimete uğrattı⁴³. Fakat el-Elkami hazinedeki gelirin tamamına elkoydu. Ordu komutanları bezmiş ve geriye asker kalmamıştı. Daha sonra vezir, Hülagu'yu davet etti ve halife Musta'sım aklıktan ızdırıp çekerken ona yalnızca altın gönderdi⁴⁴.

Müellif bu görüntünün Kadı İsa'yı susturduğunu iddia eder. Daha sonra evine geldiğinde, rüyasında yakında gerçekleşecek olan bir felaket görür ve ertesi gün arkadaşlarından (cemaat) ayrılarak Sehend Dağı'ndan Tebriz'e döner ve Ramazan⁴⁵ ayını orada fakihler ile sohbet ederek ve Kuran-ı Kerim okuyarak geçirir.

Fadlullah'ın reformlara karşı olan kızgınlığı, devletin bağışlarına güvenen dini liderlerin hisselerinin ne kadarının, diğer suyurgal sahipleri olan askeri beylerinkiyle birleştirildiğini gösterir. O, Kadı İsa'nın⁴⁶ gözünü, güçlü Türk beylerinin engeli ve yoksul insanların laneti gibi iki görüşle korkutmayı amaçladı. Kısa bir süre sonra Kadı İsa'nın kötü sonunun gösterdiği gibi, Türk beylerinin tehdidi konusunda haklı olduğunu ispatladı. Esas maksatlar, Kadı İsa'nın temel projelerini örtmeye çalıştığı İslâmi motiflerle süslüydü.

Diğer tarihçiler Kadı İsa'nın reform planından bahsetmiyorlar. Habib üs-Siyer (IV/3, 331), suyurgalların kesinlikle Sultan Yakub devrinde Kadılara,

⁴² Bu biraz Kadı İsa'ya düşmanca bir ima mı?

⁴³ 614/1217 de. Metnin içinde "Harezmsah" Moğol komutanı "Curmagun" (vrk. 211 b) olarak yanlış yazılmıştır.

⁴⁴ Bak. Cuveyni'de Nasıreddin Tüsi, III, 290.

⁴⁵ 895 te Ramazan 19 Temmuz 1490 tarihinde başladı.

⁴⁶ Kadı İsa'nın ölümünden sonra onu oldukça gayri resmi bir şekilde "eski kadı" (Kadı-yı Mazi) diye adlandırıyor.

Seyyidlere ve Ulema'ya⁴⁷ dağıtıldığını söyler, Mir Yahya'ya (vrk. 64a) göre ise Sultan Yakub, babası Uzun Hasan tarafından verilmiş olan suyurgalları ve atamaları teyid etmiştir⁴⁸. Fadlullah'ın metni ise; reform düşüncesinin yalnızca Sultan Yakub'un saltanatının iyice sonlarına doğru Kadı İsa tarafından tasarlandığını ileri sürer.

Sultan Yakub'un aniden ölümü durumu alt üst etti. Hvandmir'e (IV/3, 332) göre; reşit olmayan Sultan Baysungur'un yerine bakan yeni hükümdar Süfi Halil, bir süre Kadı İsa'ya karşı gücenik kaldı ve ona şahadet şerbetini içirdi. Şeyh Necmeddin hayatını⁴⁹ kurtarıp kaçtı fakat kısa bir süre sonra Baysungur'un yeğeni Rüstem tarafından kovulmasını müteakip, Baysungur'a Şirvan'da refakat ettiği sırada zehirlendi. Kadı'nın dayısı olan Hoca Abdülmelik Saveci, Kadı'yla birlikte Lari'de (varak 229b), idam edilen Kadı'nın yardımcılarında bahsetmektedir. Gaffari'ye göre (vrk. 193b) hadiseseler hızlı bir şekilde birbirini takip etti: Yakub, II Safer 896/24 Aralık 1490 Perşembe günü öldü; Kadı İsa Rabi I/19 Şubat 1491'de bukağıya vuruldu ve dört gün sonra ordu-pazarda idam edildi.

Fadlullah'ın kişisel haberlerinden seçilebilen olayların böyle tanımlanması ve son söylenenlerin zerre kadar dikkate değer hususiyetler olmaması, İslâmi bilgilerle dolu olan alim müellifin tamamıyla pratik tutumlarıdır. Onun İran'daki akrabaları ve alim arkadaşlarının maddi çıkarları ayaklar altında çiğnenir çiğnenmez Fadlullah Kadı İsa'nın "İslâma Dönüş" planına çok şiddetle karşı çıktı.

3. Akkoyunlu Ahmet Bey'in Politikası⁵⁰

Uzun Hasan'ın torunları Baysungur (Yakub'un oğlu) ile Rüstem (Mesut'un oğlu) arasında ihtilaf devam ederken, onların yeğeni olan Ahmet Bey sahneye çıktı. Ahmet Bey Uzun Hasan'ın en büyük oğlu olan Uğurlu

⁴⁷ Sultan Yakub zamanında anlatılan dini öğretilerle yankılanan "medreseler ve şifahaneler (bigâ-va-sevâmi)" hakkında bak Lari, vrk. 229a.

⁴⁸ Bu bağışların her iki hükümdar tarafından teyid edilmek zorunda olduğunu göstermektedir. Sultan Ahmet'in öyle yapmayı reddetmesi konusunda aşağıya bak.

⁴⁹ Fadlullah'a göre (Fatih yazması, vrk. 190a) Şeyh Ali Şiraz'da Kasım Purnak tarafından işkence gördü ve bir müddet sonra öldü.

⁵⁰ Bütün gayretlerime rağmen, Profesör I.P. Petrushevsky'nin Azerbaycan'da basılmış olan "Internal Polici of Ahmad Aq-qoyunlu", Izv. Azarbayjan, Filiala Akad. Navk, 1942, No.2, adlı eserine ulaşamadığım için çok üzgünüm. Diğer taraftan, zor bir belgenin çözülmesinde bağımsız olarak çalışan ayrı uzmanların benzer bir çalışma yapması faydalı olabilir.

Mehmet'in oğluydu. Bu şehzade 879/1474-5'te yaşadığı hayal kırıklığı karşısında Bağdat'a kaçtı ve oradan da Anadolu'ya gitti. Sultan II. Mehmet onu büyük bir şefkat ile karşıladı ve ona daha sonra Ahmet Bey'i dünyaya getirecek olan kızını verdi. Uğurlu Mehmet görünüşe göre 882/1477'de babasının hâkimiyet mücadelesine hazırlanırken hayatını kaybetti⁵¹.

Ahmet Bey'in hâkimiyetinin kısa bir bölümü Hasan Rumlu'nun Ahsen et-tevarih "inde (yay. Seddon, s. 13-4) açık bir şekilde hulasa edilmiştir.

Hasan Ali Tarhâni adında biri 902/1496-7'de Anadolu'ya Sultan II. Bayezıt'da (880-918/1481-1519) Azerbaycan ve Irak-ı Acem topraklarının müdafaasız bir şekilde öylece durduğunu söylemek için gitti ve o hükümdarlığın varisi olan Ahmet Bey'in Osmanlı birlikleriyle oraya gönderilmesi gerektiğini teklif etti. Sultan Bayezıt bu iki ülke⁵² üzerindeki hâkimiyet fikrinden hoşlandı ve Tarhâni'nin planını kabul etti. Rüstem Bey'in Emirleri kendisine ihanet ettiler. Hüseyin Bey Ali-hâni hükümdarın lalası Abdülkerim Bey'i idam etti ve 1 Ramazan/3 Mayıs 1497'de Ahmet Bey'i hükümdar ilan etti. (Ahmet Bey'in kızkardeşi onun karısı idi.) Daha sonra rakipler Araxes üzerinde uyuşmazlığa düştüler ve Emir İbe Sultan⁵³, Rüstem'den Ahmet üzerine gittiği zaman Rüstem esir alınmış ve sonra öldürülmüştü. Şimdi en güçlü emir olan Hüseyin Bey Ali-hâni bazı şahsi sebeplerden dolayı Muzaffer Purnak'ı öldürdü (bak. aşağıda s.2). Hüseyin kısa bir süre sonra Ahmet Bey⁵⁴ tarafından idam edilmesine rağmen, kan davası devam etti. Ahmet İbe Sultan'a Kirman valiliğini verdi. Oraya giden yolda, İbe Sultan, Kasım Bey Purnak (Muzaffer'in kardeşi⁵⁵) ile bir plan yaptı ve onlar birlikte Ahmet Bey'e karşı yürüyüşe geçtiler. Isfahan yakınlarındaki Hoca Hasan Mazi⁵⁶de

⁵¹ Bak; Gaffari, vrk. 192a.

⁵² Bu az bilinen olay Sultan Selim'in 1514'te Şah İsmail'e karşı yürüttüğü kampanyanın bir başlangıcı olarak kabul edilebilir.

⁵³ Belki Ay-Apa? özellikle Akkoyunlu hükümdarlığının karışıklık içine itilmesinden sorumlu olan bu cesur adam hükümdarlıkta bulunan Bayındır boyunun bir dalına mensuptu. Onun ismi İbrahim b. Dana (yada Dâna) Halil b. Kür. Muhammed b. Kara Osman idi, fakat Uzun Hasan Kara Osman'ın oğlu olan Ali'nin oğluydu. İbe Sultan genellikle Kaçar birlikleriyle bağlantılı olarak bahsedilir. Kaçar boyu ilk defa olarak bu devirde ortaya çıkar.

⁵⁴ Mir Yahya'ya göre, vrk. 66a, Zil-hicce 902/Temmuz 1497'de.

⁵⁵ Kadı İsa'nın görevi ile ilgili olarak yukarıda bahsedildi.

⁵⁶ Hvandmir, III/4, s. 334'de bu yeri "K.hyz (veya Kyhaz) ölöng" olarak adlandırır. Moğolcada "ölöng", "çayır, otlak" anlamına gelir. İsmi'nin birinci bölümü muhtemelen Kehir, كهر olarak tekrar kurulmalıdır ve bu Moğolcada "çöl, bozkır" anlamındadır, bak., Reşidüddin, Yay, Berezin, VII, 233: "keherün Bâyâvut", ve İbn muhanna'nın sözlüğü, Yay. Kilisi Rifat, s. 217:

yapılan meydan muharebesinde Ahmet, Çarşamba 17 Rabî' II 903/13 Aralık 1497⁵⁷ de hayatını kaybetti.

Ahmet Bey'in kariyerindeki ilginç ayrıntılar, günümüze kadar ulaşan birkaç kaynaktaki, onun mali politikada yapmaya çalıştığı değişikliklerdir.

Muasır kaynakların en eskisi olan Hvandmir (doğumu takriben; 880/1475-6) Ahmet Bey'in Anadolu'dan⁵⁸ oraya varışını ve onun köylülerle çiftçilere (reaya ve muzârian), adalet kanunlarını (kavâid-i adalet) ilan etmesini nakleder. O şeriate duyulan saygınlığı arttırdı ve hiçbir kimsenin şeriate uygun olarak ödemesi gereken borçlarına (muteveccih) bir dinar veya bir Maund'un* (yek men bâr) bile fazladan ilave edilmemesi, ayrıca toplumun bütün kesimlerinin (tavâif-i insâni) divan vergisinden (tekâlif-i divâni) muaf tutulması ve hiç kimsenin ihracat ve şiltagat⁵⁹ ile rahatsız edilmemesi hususunda vezirlere ve divan memurlarına emir verdi. Suyurgal sahiplerinin maaşlarının sabitleştirilmesiyle (mukarrariyât) bir takım iptallerde⁶⁰ bulundu ve sarıklıların (erbab-ı emâim) hiçbirisinin muafiyet nişanlarını (nişan-ı muâfi) geçerli saymadı (imdâ). Ancak bu dağıtım (mani) ona mutluluk getirmedi ve yalnızca altı hafta sonra, Kasım Purnak ve İbe Sultan ile yaptığı meydan muharebesinde öldürüldü.

Akkoyunluların son döneminin diğer bir muasırı olan Mir Yahya 886/1482'de doğdu. Ona göre⁶¹ Ahmet Bey tebaasına (veya köylüye, ra'iyet perver) karşı çok şevkatli davranan bir hükümdardı. Onun kısa süren hâkimiyeti süresince ihracat kapısı öylesine kapanmıştı ki, hiçbir kimse bir köylüden (ra'iyat) kanunsuz olarak bir saman sapı bile almaya cesaret edemedi. O yasak olan şeylerden, boş eğlencelerden (melahi), şarap içmekten kaçınıyordu. Ulema ile münevver insanlara saygı ve şevkatle davrandı, yüce dinin

* كهر = الصرا. krş. N. Poppe, Mugaddimat al-adab, Moskova 1938, s. 439. M.S. 1497 civarında Moğol yeradları bilgisi Orta İran'da hâlâ hatırlanıyor olmalıdır. (Orijinal Moğolca: keger).

⁵⁷ Mir Yahya 18 rabî' II 903/14 Aralık 1497 tarihini verir, bununla birlikte Gaffari, vrk. 194b, ayın gününü atlamaktadır.

⁵⁸ Habib'üs-siyer (930/1524'ten sonra yazılmış), III/h, s. 334, satır 26.

* Mond; doğu memleketlerinde yerine göre değişen bir ağırlık ölçüsü, (Hindistan'da geçerli ağırlık ölçüsü birimi 37, 33 kilodur. Ç.N.

⁵⁹ "İhracat", bazen olan ve halk tarafından üstlenilen "ödemelerdir", mesela; bazı resmi seyyahların varışıyla ilgili olarak; "Şiltag"; bahane, sözde sebep, hâlâ bir keyfi vergi. Bak Minorsky, "A Soyurghâl", BSOS, IX, 4, 1939, 946-7. (oku: ihracat).

⁶⁰ Gulam-ı ibtal (basılmış: gm).

⁶¹ Lub al-Tevarih, Br. Mus., or. 140 vrk. 66a.

uygulanması ile kutsal kanunların yayılmasına çaba gösterdi. Toplantılarında çok ilmi sohbetler oluyordu ve kendisinde bizzat bu sohbetlere katılıyordu. Onun sözünden ve düşüncelerinden dışarı çıkmadığı, seve seve yolunu takip (sulûk) ettiği Nukteci A'la adında bir Şeyhi vardı. Bununla birlikte, hükümdarın ve Şeyhin her ikisinde özelliği tamahkar (İmsak) olmalarıydı ve onlar (Ahmet'in) dedesi, amcası ve daha önceki hükümdarlar tarafından bağışlanmış olan maaşları (idrârât) vermeyip suyurgalları uygulamadılar. Bu tür uygulamalar onlara mutsuzluğu tattırdı ve kaçınılmaz surette Ahmet'in saltanatı baki olmadı. O Emirlerin ihanetinden emniyette değildi, Zilhicce 902/Haziran 1497'de kendi kızkardeşiyle evlenmiş olan Hüseyin Bey Ali-hâni ve diğer bazı kişileri idam ettirdi. Müellif İbe Sultan'ın Kirman Valiliği'ne (eyalet) atanması ve Kasım Purnak ile olan planıyla ilgili haberi tekrarlıyor. Hoca Hasan Mazi civarında yapılan meydan savaşında (Çarşamba 18 Rabi' II 903/14 Aralık 1497) Ahmet, onunla birlikte olan nukteci A'lâ ve çok sayıda hassa (hassan) askeri hayatını kaybetti.

Şah Tahmasp'ın tarihçisi Hasan Bey Rumlu⁶², Türkmenlerin tarihini çok iyi bir şekilde biliyordu. O Ahmet Bey'le ilgili beyanatların bulunduğu ilk bölümde Mir Yahya'yı, onun özel terminolojisinde bile çok yakından takip eder. Ahmet Bey'in Ulema'ya olan hürmetini anlatmak için şunları ekler: O Mevlana Celâleddin Devani'ye ve Mir Sadreddin Muhammed'e emretmek yerine, soldaki sayfada kendi mührünün bulunduğu mektuplar (kitâbet) yazdı. Bunlar; Türklere⁶³ adil kanunların uygulanması⁶⁴ ve bu Türklerin, çiftçiler ile köylüler üzerindeki yetkilerinin ellerinden alınması idi. Bu yüzden Türkler her ne kadar görünüşte denileni yapıyor gözükseler de kalplerinde ona karşı (inâd) idiler. O bunu bildiğinden her geçen gün onlardan birini öldürdü. Karakterine hasislik (imsâk) hâkim oldu ve o daha önceki hükümdarlar tarafından verilmiş olan suyurgallık uygulamalarının getirilmesine engel oldu. Bu usül ona mutluluk getirmedi. Bacakları ve boyu kısa, yüzü ise çok pembe ve beyaz idi, bu yüzden de o Göde Ahmet⁶⁵ diye isimlendirilmişti.

⁶² Ahsen et-Tevarih, Yay. Seddân, s. 16. Yayınlayan, Hasan Rumlu'nun Tarihinin XI. sayısının da (807-99/1407-95 yıllarını kapsayan) günümüze kadar geldiği gerçeğinden habersizdir, bak. Storey, Persian Literature, I, 1, s. 306-7.

⁶³ Anlamı: Akkoyunlu kabile beyleri.

⁶⁴ "Kanun-ı Adalet", muhtemelen "adil bir vergi".

⁶⁵ Göde Ahmet'in babası olan Uğurlu Mehmet'in annesi bir kürt hanımıydı. Ahmet bir Osmanlı sultanının oğlu idi. Göde-ya da Gövdeci lakabı Türkçe de "küçük bir kütük", bodur kişi anlamına gelir.

Bir şair şöyle der:

Anadolu'dan bir lahana kafası, dünyanın sultanı yapılan,

Aralık geldiğinde, mezara konulan.

Mühürünün üstünde şu cümle vardı;

Anlatır bir dervişin kuru dudağı: gülümse,

Zalimi yok edeceğimiz için.

Şah Tahmasp'ın diğer bir muasırı olan Kadı Ahmet Gaffari⁶⁶ de Ahmet Bey'in ülkeyi kanunlarla adilce ve Osmanlı yöntemiyle (ba-tarik-i Rûm) idare etmek amacıyla olduğunu teyid eder ve onun ansızın yaptığı ilaveler, dik-katsizce yapılan ilüfatlar efendisini kendisine rakip yapmıştır.

Bu tarihçiler topluluğuna hiçte uygun olmayan bir ifade de olduğu gibi, Mevlana Musliheddin Şafii Lâri⁶⁷'nin sözlerini aktarmak gerekir. Ona göre Göde Ahmet ender rastlanan derecede hasis (habîsat) bir hükümdardı, hırsta Madir⁶⁸ ile rekabet ederdi ve alçaklıkta (danâ'at) bütün dünyada tanınmıştı. Aktarılan rivayetler yalnızca Ahmet'in demokratik uygulamalarının genel eğilimini ortaya koyar ve onun kısa hâkimiyeti süresince, bunları herhangi bir yasama kanunları özelliğinde düzenlemeye vakit bulup bulamadığını söyleyemiyoruz. Gaffari'nin yorumuna göre onun politikasının Osmanlı (Rumi) çizgisinde devam etmesi onun Osmanlı terbiyesine⁶⁹ göre yetiştirilmesinden kaynaklanabilir ve bunda doğruluk payı da olmalıdır, fakat ne olursa olsun saltanatın arkasındaki doğrudan etkili olan kimse Nukteci A'lâ⁷⁰ gibi garip bir isim taşıyan şeyh idi.

⁶⁶ Cihân-ârâ, Br. Mus., or. 141, vrk. 194b. Bu yazar "tiyül" terimini Mir Yahya'nın, Sultan İbe'nin Kirman'a tayini ile ilgili olarak kullandığı "eyalet terimi" yerine kullanır. [Tiyül (Kuzey türkçesi: tiş) Türkçe tiy-mek'ten (Osmanlı değ-mek): "Birisi neye uğraşırsa uğraşsın kaderine engel olamaz"; Farsça söylenişi "toyül".]

⁶⁷ Mir'ât el-Edvâr, Br. mus.ek. 7650, vrk. 230b. Lâri Hindistan da yaşayan İranlı bir sünni idi ve son günlerini (979/1572 de) Anadolu'da geçirdi. [Onun hakkında Babinger'e bak, GOW, 94; Storey, Persian Literature, 117; krş. Ahsen et-Tevarih, 454. 980 yılı olayları.]

⁶⁸ Lane, I/7, 2699: "madir", kendisinden başka hiç kimsenin o sudan içmemesi için dışkıyla su sarnıcını yada su yalağını sıvayan kişi. Krş. Lisân el-Arab, III, 536, Burada bu zerilce uygulama Benü-Hilâl ile ilişkili olarak bulunmaktadır.

⁶⁹ O yalnız bir Osmanlı Sultanının oğlu değil ayrıca kendisi de Sultan Bayezıt'ın kızı ile evlenmişti. Bak.: M.H. Yınanç, İslam Ansiklopedisi, Akkoyunlular maddesi.

⁷⁰ O Türkiye'den Ahmet Bey ile birlikte mi geldi? Önemli bir kolu Nükteci olan Hurufilik tarikatı ile herhangi bir bağlantısı olabilir mi? Onlar hakkında Sadık Kiyâ'nın son zamanlarda

Bizim tasarrufumuzdaki materyal yetersizdir fakat sadece tarihi sahalarda, Sultan Yakub devrinde teşebbüs edilen reformlarla Ahmet Bey'in politikası arasında ilişki kurmak zorundayız. O zamandan beri hükümdarlar tarafından rastgele dağıtılan kötü bir toprak bağışlama sistemi tekrar ortaya çıktı. Ahmet Bey'in halefi olduğu Rüstem Bey ile ilişkili olarak Hasan Rumlu sayfa 15'te şöyle der: son derece cömert (kerim el-nefs) bir sultan idi ve değerli kişilere vermiş olduğu suygalları ve maaşları (vazifa) Karakoyunlu ve Akkoyunlular'ın hiçbiri vermemişti. Netice itibarı ile, gelir tahsil şubesindeki iktisat, reform ve emirlerin yasalara aykırılıklarını azaltmak için alınan tedbirler, görünen bu durum karşısında kaçınılmazdı.

Ömrü kısa bir hükümdarın, diğerlerinden farklı bir teşebbüsü gibi görünen şey, Sultan Yakub zamanındaki örnek ışığında, şimdi çok daha kolay anlaşılır olmaktadır. Göde Ahmet'in Osmanlı terbiyesi ve Osmanlılarla olan ilişkisi onun enerjisini harekete geçirmiş olabilir, fakat vergilerin normal hale getirilmesi ve suygalların sert bir şekilde düzeltilmesi kesinlikle acil çözüm bekleyen yerel İran problemleriydi.

Oldukça gariptir ki, her iki durumda da ilahi kanunun aynı derecede dindar olan müfessirlerinin görüşü ihtilafiydi. Tarihçilerin çoğu Fadlullah ibn Ruzbihan ve Lâri gibi dini bilgisi tam olan alimlerin aksine, Kadı İsa ve Ahmet Bey'in İslâma uygun olan mali politikasını överler ki, bunlardan Fadlullah ibn Ruzbihan "Save Şeyhlerinin" "İslâma dönüş" reformlarını öfkeyle kınar ve Lâri ise Bodur Ahmet'in hasis yapısını karalar. Reformlara karşı böyle olumsuz tavırlar, eliştiri yapanlar ile imtiyazlarının korunmasını isteyen grupların arasındaki bağla açıklanmak zorundadır. Hatta Fadlullah eğer tebaa'nın duaları protestolara dönüşürse, taht için tehlike oluşturacağını ileri sürecek kadar aşırı gitmiştir.

Hemen oluşan gelişmeler eleştirenlerin ikazlarını doğrulamış olsaydı, fikirlerin ikiye bölünmesi daha az eğitici olurdu. Her iki durumda da İslama dönüş politikasını başlatanlar daha büyük güçlerin ve menfaatlerin birleşmesine kurban gitti. Akidenin doğruluğunun gözönünde bulundurulması olay-

yayınlanmış olan çalışmalarına bakınız; "Nugtaviyân yâ Pasi-khaniyan, 1320/1941 (831/1427 ve 973/1565 arasında onların tarihi hakkında herhangi bir kayıt yoktur), ve H. Ritter, Oriens'de 1954, VII, 1 s. 6, 40. İşte şeyhin bu Alâ ismi garip ve hatta manalıdır.

ların akışını etkilemedi. Bu sonuç da İslâm toplumunun ve tarihinin incelenmesine yaklaşımımızın basitleştirilmesinin potansiyel tehlikelerini gösterir.

6 Haziran 1955

NOT: Profesör I.P. Petrushevsky'nin yardımlarına minnettarım, onun yardımları sayesinde elimde; A.A. Alizâde (s. 47-143) tarafından yazılmış ve esas olarak Moğol Dönemi hakkında olan beş makaleyi, ayrıca 15-17. yy'lar hakkında I.P. Petrushevsky (s. 144-310) nin beş makalesini ihtiva eden "sbornik statey poistorii Azerbayjana, I, Bakü 1949, 310 sayfa", bulunmaktadır. Petrushevsky'nin bu beş makalesinin isimleri de şunlardır; "Internal Policy of Ahmet Aq-qoyunlu" (bak. 3. bölüm); "The States of Azerbaijan in the fifteenth century"; "The rising of artisans in Tabriz in 1571- 3"; "Azerbaijan in the sixteenth-seventeenth century" ve "Iranian sources on the history of Azerbaijan in sixteenth-seventeenth century".

Ocak 1942'de tamamlanan Akkoyunlu Ahmet hakkındaki makalede (s. 144-52), Profesör Petrushevsky hemen hemen benim kullandığım kaynakların (benim § 3'de) aynısını kullanmaktadır ve tımar sahiplerine karşı yönlendirilen hükümetin merkezileştirici eğiliminin manası hakkında aynı sonuca ulaşmaktadır. Benim 1 ve 2'nin ışığında, bu politik eğilim daha geniş bir önemi haiz olur ve ek sonuçlar çıkarılmasına izin verir.

20 Ağustos 1955